

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

132:3 • 2012

”Uselt är att vara varg”

Om vargterminologi i västnordisk litteratur och rättsuppfattning

AGNETA NEY *Högskolan i Gävle*

En varg slukar solen, en annan månen och Fenresulven kommer lös ur sina band och slukar Oden. När ragnarök beskrivs i den västnordiska litteraturen är det vargens tid (*vargöld*). Genom uttrycket *vargöld* problematiseras den förmoderna människans fruktan inför tvetydiga varelser och fenomen. Dessutom medförde föreställningar om transformationer från det humana till det animala och i övrigt en tankevärld fylld av kontraster att olika slags mellanlägen uppfattades som osäkra. Uttrycket problematiserar även sveket. Syftet med denna studie är att belysa vargterminologins uttryck och skiftningar över tid och i olika sammanhang, framför allt rättsliga, eftersom löftesbrott och andra svekfulla handlingar kom att medföra verbala sanktioner som innehöll en vargbenämning.¹

I modern tid används talesättet ”varg i veum” i betydelsen laglös brottsling, men uttrycket har etymologiskt sett sitt ursprung i en specifik kontext. Den västnordiska formen *vargr i véum* anger genom ordet *vé* ”helig plats”, att det rumsliga sammanhanget en gång i tiden var avgränsat. Uttrycket innebär att någon hade brutit freden i samband med tid och rum för blot och därför måste fördrivas. Ett sådant fredsbrott omtalas i *Egils saga Skallagrimssonar*, som är nedskrivnen under 1200-talet. I sagan framhålls att de församlade männen är vapenlösa, eftersom platsen för blotet är fridlyst. Ett dråp begås i alla fall, och den som angriper identifieras som *vargr i véum* och måste genast bege sig från platsen. Som *vargr* förvisades han upplysningsvis av nedskrivaren till områden

1. Anthony Faulkes (utg.), *Snorri Sturluson: Edda: Skáldskaparmál*. 1. *Introduction, text and notes* (London 1998) s. 98 (*Skáldskaparmál utg. Faulkes*); *Snorres Edda*, Karl G. Johansson & Mats Malm (övers.) (Stockholm 1997) s. 85 (*Snorres Edda*).

som inte lydde under norrön lag. Det finns knappast skäl att betvivla varken att det har funnits fridlysta sammankomster under förkristen tid eller en vargterminologi av det här slaget, men det föreligger trots allt ett glapp i tid mellan händelse och nedskrivning som problematiserar belägget ur en källkritisk aspekt.²

Sagens *vargr* avser en edsbrytare i förkristen kontext, men uttrycket förekommer även i en kristen sådan. Brutna eder om fred bestraffades även enligt 1200-talets västnordiska lagtexter med associationer till varg och fördrivande ut ur en social gemenskap. Med hänvisning till betydelsen av rituella eder som grundpelare för det medeltida samhällets organisation belyses det hotfulla i edsbrottens karaktär. Det förklarar även straffet, eftersom edsbrytaren enligt lag skulle ”vida jagas som en varg, som män vida jagar vargar”.³ Frågan är om *vargr* i det här belägget används i betydelsen fredlös man eller som zoologisk benämning. Oavsett om det rör sig om en assimilation av betydelserna eller inte, medförde straffet att edsbrytaren berövades mänskliga drag.

Den sociala stigmatiseringen av en fredlös man blev också ett genealogiskt faktum, något som belyses av den rättsliga termen *vargdropi* ”det som vargen lämnat efter sig”. Termen avsåg ett barn till en fredlös far och användes i arvslagstiftningen för att understryka avsaknad av

2. Begreppet *norræn* kan avse norsk och nordisk. I sammanhanget avses sannolikt område med norsk lag dels då händelsen utspelar sig inom detta, dels genom en uppgift i sagan om att den fredlöse togs emot på danskt område. Leiv Heggstad *et al.*, *Norrøn ordbok*, 5 utgåva av *Gamalnorsk ordbok* (Oslo 2008) s. 316; Johan Fritzner, *Ordbog over det gamle norske sprog* 3 (Kristiania 1896) s. 882 (Fritzner); *Ordbog over det danske sprog*, bd 26 (Köpenhamn 1952) s. 597; D. C. J. Schlyter, *Glossarium ad Corpus Iuris Sueco-Gotorum Antiqui* (Lund 1877) s. 699; Sigurdur Nordal (utg.), *Egils saga Skalla-Grimssonar*, Íslenzk fornrit 2 (Reykjavík 1933) s. 125. För en källkritisk diskussion av de isländska sagorna och där anfördd litteratur, se t. ex. Agneta Breisch, *Frid och fredlöshet: sociala band och utanförskap på Island under äldre medeltid* (Uppsala 1994) s. 43–48.

3. Vilhjalmur Finsen (utg.), *Grágás. Islændernes Lovbog i Fristatens Tid, efter det Kongelige Bibliotheks Haandskrift 1–4* (Köpenhamn 1852–1870) I: 118, s. 224, I: 115, s. 205; ”vida vargr rækr oc rekinn sem menn víðast vargar reka”, jfr R. Keyser & P. A. Munch (utg.), *Norges gamle love indtil 1387*, bd 1 (Christiania 1846) s. 110; D. C. J. Schlyter, *Glossarium ad Corpus Iuris Sueco-Gotorum Antiqui* (Lund 1877) s. 691; K. F. Söderwall, *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* 2C (Lund 1884–1973) s. 648; Breisch 1994, passim; Fredric L. Cheyette, *Ermengard of Narbonne and the world of the troubadors* (Ithaca, NY & London) s. 195; Fredric L. Cheyette, ”Some reflections on violence, reconciliation, and the feudal revolution”, i Warren C. Brown & Piotr Górecki (red.), *Conflict in medieval Europe* (Hampshire 2003) s. 243–264; Lars Hermanson, *Bärande band: vänskap, kärlek och brödraskap i det medeltida Europa, ca 1000–1200* (Lund 2009) s. 113–136; Agneta Ney, ”Människor i marginalen: sociala definitioner i medeltida lagtexter”, i *Främlingar – ett historiskt perspektiv* (Uppsala 1998) s. 105–118; Britt-Marie Näsström, *Blot: tro och offer i det förkristne Norden* (Oslo 2001) s. 94.

arvsrätt.⁴ *Vargr* förekommer vidare i sammansättningar som *brennuvargr* med betydelsen mordbrännare och *morðvargr* (mordvarg) med betydelsen mördare, en terminologi som också är känd från svensk medeltida lagstiftning, men med betydligt färre belägg. I ett flertal landskapslagar förekommer det fornsvenska ordet *kas(k)na vargher* som betydelsemässig motsvarighet till det västnordiska *brennuvargr*.⁵

Edsbrytarens rumsliga och sociala marginalisering belyses även i ett äldre belägg hämtat från eddadikten *Sigrdrífumál*, daterad till 1100-talets slut. Bland de levnadsråd som den före detta valkyrian Sigrdrifa ger till Sigurðr Fáfnisbani (Sigurd Fafnersbane) hänvisas till den utsatthet som drabbar en edsbrytare som dömts att "vara varg".⁶

Þat ræð eg þér annað
að þú eið né sverjir,
nema þann er saður sé;
grimmar símar
ganga að tryggðrofi,
armur er vára vargr.

Det råder jag dig för det andra,
att du inte svär någon ed,
förutom den som är sann;
hemska stigar
följer fredsbrott,
uselt är att vara varg.

4. Fritzner 3, s. 829, 870; *Grágás. Lagasafn íslenska þjóðveldisins*, Gunnar Karlsson, Kristján Sveinsson & Mördur Árnason (utg.) (Reykjavík 1992) s. 51.

5. Se t. ex. Södermanna-lagen, i *Corpus Iuris Sueco-Gothorum Antiqui*, bd 4, D. C. J. Schlyter (Lund 1838) s. 340 (Schlyter); Gotlands-lagen, Schlyter a. a., bd 7 (Stockholm 1837) s. 79. I Magnus Erikssons allmänna landslag är den metaforiska vargbenämningen borta, men landskapslagarnas allittererande uttryck kvar: "Varþer takin mz blæsan dæ munne ok brinnnade brande þa ma han binde ok til þinx föra."; Per-Axel Wiktorsson (utg.), *Magnus Erikssons landslag enligt Cod. Ups. B 23* (Uppsala 1989) s. 168. För en diskussion av förleden *kas(k)na* med trolig betydelse "fnöske, fnösksvamp", se vidare Nils-Gustaf Stahre, *Stångskäret, Kåksna och Kummelberget: studier över ortnamn från Stockholms skärgård* (Stockholm 1952) s. 96–104; Michael Jacoby, *wargus, vargr, 'Verbrecher' 'Wolf': eine sprach- und rechtsgeschichtliche Untersuchung* (Uppsala 1974) s. 118; Christine Ekholst, *För varje brottsling ett straff: föreställningar om kön i de svenska medeltidslagarna* (Stockholm 2009) s. 182–185.

6. Joseph Harris, "Eddic Poetry", i Carol J. Clover & John Lindow (red.), *Old-Norse literature: a critical guide* (Ithaca, NY & London 1985) s. 68–156; Gisli Sigurdsson (utg.), "Sigrdrífumál", i *Eddukvæði* (Reykjavík 1998) strof 23, s. 248 (*Eddukvæði*); jfr Klaus von See et al., *Kommentar zu den Liedern der Edda 5: Heldenlieder* (Heidelberg 2006) s. 597–598.

En källa som anger att vargsymboliken även kunde användas som politiskt tillhygge är samtidskompilationen *Sturlunga saga*, som berättar om 1200-talets och 1300-talets isländska historia. Exempelvis refereras där år 1237 till en utsaga av biskop Guðmundur Arason, där denne siar om att politiska motståndare skulle komma att dräpas som vargar (*drepastr niður sem vargar*).⁷ Som jämförelse kan nämnas beskrivningen av vargens sinnelag i skaldediktningen genom *Codex Upsaliensis* av *Edda Snorra Sturlusonar* (Snorres Edda), daterad till 1200-talet: "Vargr heitir dýr, ok er rétt að kenna við blóð eða hræ. Svo að kenna *lund hans*. Eigi er rétt að kenna við fleiri dýr. Vargr heitir ok úlfr sem Þjóðólfr kvað." (Ett djur heter varg. Det är rätt att känneteckna det med blod eller lik för att känneteckna hans lynne. Det är inte rätt att känneteckna fler djur på det sättet. En varg kallas också ulv, som Þjóðólfr diktade.)⁸

I *Codex Reginus* av Snorres Edda beskrivs inte sinnelaget, men där understryks i stället vargens föda: "Vargr heitir dýr; þat er rétt at kenna við blóð eða hræ, svá, at kalla *verð hans eða drykk*; eigi er rétt at kenna við fleiri dýr. Vargr heitir ok úlfr, sem Þjóðólfr kvað." (Ett djur heter varg. Det är rätt att känneteckna det med blod eller lik genom att kalla det dess måltid eller och dryck. Det är inte rätt att känneteckna fler djur på det sättet. Vargen heter även ulv, som Þjóðólfr diktade.)⁹

Frågan är om skillnaden mellan dessa båda eddahandskrifter, när det gäller omnämmandet av vargens lynne respektive föda, har betydelse för tolkningen av begreppet *vargr*. Enligt Guðrún Nordal kan den återspegla olika uppfattningar om vargen och de metaforer i språket som finns i andra texter. Vargens blodtörstiga karaktär nämns trots allt sällan i skaldediktningen, medan det kristna symbolspråket påtalar dess giriga karaktär.¹⁰ Genom tillägget "vargr heitir og úlfr" (en varg kallas även ulv) går att mellan raderna utläsa en viss problematisering av vargtermino-

7. Jon Jóhannesson, Magnús Finnbogason & Kristján Eldjárn (utg.), *Íslendinga saga, Sturlunga saga I* (Reykjavík 1946) s. 399; Guðrún Nordal, "Animal Imagery in *Íslendinga saga*: the wolf and the fall of Sturla Sighvatsson", i Sverrir Tómasson et al. (red.), *Samtíðarsögur / The contemporary sagas* (Akureyri 1994) s. 247–258.

8. *Snorri Sturlasons Edda II*. Uppsala-Handskriften DG 11, II. Facsimileedition i ljustryck på uppdrag av Sveriges Riksdag utgiven med historisk inledning av Anders Grape (Stockholm 1962); *Snorre Sturlasons Edda II*. Uppsala-Handskriften DG 11, II. Transkriberad text och paleografisk kommentar av Anders Grape, Gottfrid Kallstenius & Olof Thorell. Inledning och ordförråd av Olof Thorell (Uppsala 1997) s. 78, r. 17–18 (*Codex Upsaliensis*); här normaliserad text och min kursivering.

9. Skáldskaparmál Faulkes (utg.) s. 235 (min kursivering); Guðrún Nordal 1994 s. 247–258.

10. Guðrún Nordal 1994 s. 247–258; jfr Jacoby 1974 s. 116–117.

login i Snorres Edda. Det betonas att det var skalden Þjóðólfr (Tjodulf Arnorsson) som använde sig av ordet *úlfr* som alternativ benämning. Þjóðólfr levde omkring 200 år före nedskrivningen av Eddan, något som möjligen skulle kunna antyda en förändring av terminologin över tid, men av dessa enstaka belägg går inte att dra några slutsatser. I den inledande hänvisningen till ragnarök nämns Fenris-*úlfr*. Fenre beskrivs inte explicit som *vargr*, men beskrivningen av gudarnas undergång som *vargöld* (vargtid) kan givetvis syfta på det svekfulla i hans natur som bidrar till gudarnas undergång. Till skillnad från Fenre som föds till ulv, *görs* dennes bror Váli (Vale) *till varg*: "Så hämtade de [asarna] Lokes söner Vale och Nare eller Narve. Asarna gav Vale vargskepnad och han rev ihjäl sin bror Narve."¹¹ På det svenska språkområdet kom *varg* som djurnamn under senast tidigmodern tid i vardagligt svenskt språk att ersätta det betydligt äldre arvordet *ulu*.¹²

Djurbenämningen *varg* skulle i ett kronologiskt perspektiv vara sekundär i varje fall om *vargr* i etymologiskt hänseende kan härledas ur urgermanskans **warg-az*, med betydelsen "förbrytare, fredlös person", men med en ursprunglig betydelse "strypare, dråpare"; att jämföras med *vargrs* etymologiska samhöriga västnordiska ord *virgill* "rep att hänga upp någon i".¹³ Detta belyses bland annat av Andreas Nordberg, som omtolkar eddadikten *Grimnismåls* uppgifter om Odens sal. Enligt tidigare tolkning skulle "vargr hangir fyr vestan dyrr" avse en utsirad bild av en varg väster om dörren. Med hänvisning till Oden som de hängdas gud och till andra komparativa källor föreslår Nordberg att *vargr* i det här sammanhanget kan avse unga män som hämnats en släktings död och därefter blivit bestraffade med hängning i ett så kallat vargträd (*vargtré*).¹⁴

11. "Þá váru teknir synir Loka, Váli ok Nari eða Narfi; brugðu æsir Vála í vargslíki, ok reif hann í sundr Narfa, bróður sinn;" Váli omnämns även som Odens och Rinds son, se Skáldskaparmál Faulkes (utg.) s. 49, 96, 134; *Snorres Edda* s. 85, 115.

12. *Codex Upsaliensis* s. 32; Elof Hellquist, *Det svenska ordförrådets ålder och ursprung* (Lund 192) s. 52; K. F. Söderwall, *Ordbok öfver svenska medeltids-språket 2C* s. 932; Bo Bergman, *Ordens ursprung* (Stockholm 2007) s. 370; Heggstad *et al.* s. 484, 465; Jacoby 1974 s. III–112.

13. Jfr fvn. *vargr*, fsv. *vargher*, feng. *wearg*, *varas* "tjuv"; jfr även med hett. *hurkel* "något som man blir hängd för", se Harald Björvand & Fredrik Otto Lindeman, *Våre arvord: etymologisk ordbok*, 2. uppl. (Oslo 2007) s. 1 062; Heggstad *et al.* s. 465, 503; Jacoby 1974 s. 94f.

14. "Grimnismál", i *Eddukvæð* strof 9–10, s. 72, jfr "Hamdismál", i *Eddukvæð* strof 17, s. 36f; Andreas Nordberg, "En varg hänger väster om salen, en örn sänker sig från ovan.": om Odens sal i *Grimnismál* 9 och 10", i *Arkiv för nordisk filologi* 122 (Lund 2007) s. 115–136. För en ikonografisk jämförelse nämner Nordberg ett troligt *vargtré*-motiv från den gotländska bildstenen Stora Hammars I i Lärbro sn, se Nordberg 2007 s. 131; jfr Sune Lindqvist (utg.), *Gotlands Bildsteine 1–2* (Stockholm 1941–1942); Jacoby 1974 s. 112.

Medan *vargr* som i de här åberopade källorna förknippas med edsbrott och andra allvarliga överträdelse med förvisning och social stigmatisering som följd, förefaller *úlfr* att inte göra det. Troligt är dock att betydelsen av *vargr* respektive *úlfr* har genomgått en assimilation i ett visst skede och sammanhang, något som det tidigare exemplet från skaldediktning-
en kan tyda på. I den framhålls vargens särställning bland andra djur, men med en viss skillnad mellan de båda här nämnda redaktionerna av Snorres Edda (*Codex Upsaliensis* och *Codex Regius*). I den förra framhålls vargens sinnelag (*lund hans*) som en förklaring till en association till det rovfyllda och råa (*blóð eða hræ*) när det gäller vargen, medan den senare inte alls omnämner detta, men i stället nämnder vargens föda (*verð hans eða drykk*) som ett slags förklaring till att denne förknippas med *blóð eða hræ*. *Codex Upsaliensis* kan vara ett tidigt utkast av Snorres Edda, i varje fall bör den vara äldst av befintliga handskrifter, men huruvida detta kan ha betydelse för de redaktionella olikheterna är oklart. Om vargen i senare tid alltmer kom att uppfattas som en zoologisk benämning och den symboliskt laddade vargterminologin efter hand kom att spela ut sin roll som redskap för marginalisering är det i varje fall inte förvånande om den äldre källan betonar sinnelaget och den yngre födan.

En källkategori som hittills inte har nämnts, men som kan kasta ljus över såväl relationen mellan *vargr* och *úlfr* som över förändring över tid är de nordiska personnamnen. *Úlfr* är allmänt förekommande i de vikingatida runinskrifternas personnamnbestånd, medan *vargr* endast finns på två runstenar och dessutom utgör en osäker tolkning. *Úlfr* är det fjärde vanligaste mansnamnet i detta källmaterial, och *úlfr* är dessutom den vanligaste efterleden i de ditematiska mansnamnen (till exempel den tidigare nämnde skalden Þjóð-ólfr), något som kan vittna om en vikingatida uppfattning om en tydlig åtskillnad mellan *úlfr* och *vargr* och därigenom belysa den stigmatiserande karaktären hos *vargr*.¹⁵

Sammanfattningsvis kan sägas att vargterminologin i den norröna litteraturen har en specifik betydelse dels i de texter som återger mytologiska föreställningar om samhälle och kosmos, och som troligen går tillbaka till en förkristen, muntlig tradering, dels i texter som är

15. Med ditematiska namn avses tvåledade sammansatta namn, se Lena Peterson, *Nordiskt runnamnslexikon*, 5 rev. utg. (Uppsala 2002) s. 11, 240–242, 247; *Norsk-isländska personbinamn namn från medeltiden: samlade och utgivna med förklaringar av E. H. Lind* (Uppsala 1920–1921), sp. 398.

präglade av en medeltida andlig och världslig ideologi. I samma text kan även förekomma inslag från båda dessa traditioner. Detta medför svårigheter när det gäller att dra slutsatser om eventuella förändringar i vargterminologin över tid. Källkritiska aspekter medför att de belägg som finns ofta måste problematiseras på grund av bland annat datering och berättartraditioner. Emellertid understryker vargterminologin i rättslig kontext allvaret när det gäller vissa brott, i synnerhet överträdelser mot samhällsfreden, men den kunde även användas i politiskt syfte samt för att berika en narration och med sin närvaro skapa en undertext som kunde problematisera huvudtexten i en viss riktning. Oavsett förändringar i tid och sammanhang kan i alla händelser framhållas att för medeltidens människor var en varg inte alltid enbart en varg.